

Ірина Петреченко

О.Ф. ШАФОНСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕПІДЕМІОЛОГІЇ ТА САНІТАРІЇ

Статтю присвячено роботі О. Ф. Шафонського у сфері медицини. Головну увагу приділено його активній участі у приборканні епідемії моровиці, що впродовж 1770 – 1782 рр. лютувала у Москві, та узагальненні накопиченого досвіду в боротьбі з епідемією у книзі «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год», яку вважають першою по-справжньому науковою працею про цю хворобу.

Ключові слова: епідеміологія, санітарія, епідемія, моровиця, чума, лікар, карантин.

Опанас Філімонович Шафонський відомий широкому колу дослідників, аматорів та шанувальників старовини перш за все як автор «Черниговского наместничества топографического описания». Ця праця, видана 1851 р. заходами голови Київської археологічної комісії М. Й. Судієнка, стала помітним явищем в українській історіографії, а з ім'ям дослідника цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни [1, с. 7 – 8]. Та не менше О. Шафонський уславився як талановитий медик, його вважають одним з основоположників вітчизняної епідеміології та санітарії.

Принагідно зазначимо, що у XVIII ст. у Російській імперії гостро відчувався брак медичних спеціалістів. До середини XVIII ст. лікарями тут переважно були іноземці. Деякі з них приїздили із жадоби наживи, не мали належної фахової освіти, досвіду і тому не викликали довір'я у населення, яке у більшості своїй лікувалося методами народної медицини. Нескладну ж хірургічну допомогу надавали цирульники. Відтак підготовка кваліфікованих лікарів з числа представників місцевого населення у Російській імперії, що час від часу потерпала від різного роду епідемій, була вкрай актуальною. Медичних фахівців готували шляхом прикріплення учнів до лікарів, аптекарів, відкривали великі «генеральні» госпіталі, в яких не лише лікували хворих, а й викладали медицину. Нарешті деяких випускників госпітальних шкіл для підвищення кваліфікації та отримання звання доктора медицини відправляли для навчання за кордон, насамперед до Страсбурга та Лейдена (Німеччина). У 1760 – 1761 рр. до Лейденського університету для одержання докторського ступеня коштом Російського Сенату було відряджено кілька чоловік. Серед них було 15 українців – випускників Києво-Могилянської академії [2, с. 107 – 108; 3, с. 97 – 99]. Оскільки Медична колегія (орган медичного управління у Російській імперії), якою керували іноземці, чинила всілякі перешкоди у підготовці медичних кадрів із представників місцевої людності, то деякі бажуючі отримати звання доктора медицини їхали за кордон за власний кошт. До числа останніх належав і О. Шафонський.

Своє навчання у Німеччині О. Шафонський розпочав у 16-річному віці. За кордоном він опинився з подачі вченого німця Фонлосова, якому сосницький сотник Філімон Шафонський довірив виховання у дитинстві свого єдиного сина. Опанас виявив неабиякий хист до навчання. Він швидко оволодів німецькою мовою, початковими знаннями. Відтак учитель умовив Ф. Шафонського відправити здібного юнака на навчання до Німеччини. За рекомендацією Фонлосова О. Шафонського зарахували до середнього педагогічного закладу в місті Галле. Наука йому давалася легко. Чудово оволодівши

© Петреченко Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

тут навчальним курсом, О. Шафонський вступив на юридичний факультет Галльського університету, по завершенні якого захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня доктора права. Далі О. Шафонський продовжив навчання у Лейденському університеті, де здобув ступінь доктора філософії. Та особливо О. Шафонського приваблювала медицина. Відтак він вступає на медичний факультет Страсбурзького університету, де захищає дисертацію на ступінь доктора медицини по відділу акушерства і гінекології на тему «Про корчі у вагітних, роділь і породіль» [4, с. 140].

1763 р. з трьома університетськими дипломами і трьома ученими ступенями О. Шафонський, якому було 23 роки, повернувся до Російської імперії. Здавши відповідний іспит у Медичній колегії Санкт-Петербурга, він підтвердив свій закордонний диплом і отримав право медичної практики [5, с. СССХХVII]. Вступивши 10 грудня 1763 р. на медичну службу, О. Шафонський присвятив їй 18 років з тих 34, що були віддані роботі на різних посадах [6, арк. 1 зв. – 4; 7, арк. 19 зв. – 21, 326 зв. – 328; 8, арк. 355 – 356; 9, арк. 33 – 34 зв.; 10, арк. 549 зв. – 550; 11, арк. 4 – 5 зв., 15 – 16]. Його професіоналізм і талант у цій галузі знайшли безсумнівне визнання як у сучасників, так і у нащадків.

Медичну кар'єру О. Шафонський розпочав 1763 р. на посаді лікаря іноземних колоністів, які мешкали в Астраханській губернії. Але затримуватись довго на цій посаді він не збирався. Насамперед через значну віддаленість місцевості, де, як писав О. Шафонський, «при молодых моих летах обхождения с учеными и особливо в медицине довольно практикованными людьми и всякого почти происхождения в ученом свете себя лишенным вижу, чрез что не токмо приращения в науках не могу приобрести, но и всякое ободрение к дальней службе принужден потерять» [5, с. СССХХVII]. Відтак у 1768 р. О. Шафонський був призначений головним польовим лікарем у Другу російську армію [8, арк. 355]. Та вже невдовзі у липні 1769 р. через хворобу він був переведений на посаду головного лікаря Московського генерального шпиталю [8, арк. 355; 9, арк. 33 зв.]. Саме тут О. Шафонський уславився у боротьбі зі страшною хворобою, яку в Західній Європі назвали «чумою», «чорною смертю», а в Росії – моровицею.

Загалом у XVIII ст. Російська імперія, у тому числі інкорпорована до її складу Україна, пережили цілу низку епідемій чуми. Зазвичай ця хвороба заносилася із Туреччини або підвладних їй територій [12, с. 82]. Саме так сталося у 1769 р.: під час російсько-турецької війни епідемія спочатку почалася у військах, які перебували у Молдавії, а потім поширилася на центральні російські райони і врешті-решт проникла до Москви, де лютувала впродовж 1770 – 1772 рр. [13, с. 124 – 152].

О. Шафонський став першим серед московських лікарів, хто розпізнав ознаки цієї страшної хвороби [14, арк. 336 зв.]. У листопаді 1770 р. у Московському генеральному шпиталі, яким керував останній, захворіло кілька чоловік. О. Шафонський помітив у хворих на тілі особливі знаки, яких не було у решті пацієнтів та працівників шпиталю. Лікар запідозрив, що це чума, і почав бити на сполох. Він наполіг, щоб були вжиті запобіжні заходи, аби не допустити поширення хвороби. Як наслідок, у шпиталі запровадили карантин, що тривав 10 тижнів. Весь цей час О. Шафонський залишався на своєму робочому місці і лікував хворих. Через певний час захворювання припинилися: з 27 хворих п'ятеро видужали, решта – померли. Старе дерев'яне приміщення, в якому перебували хворі, спалили [15, с. 41 – 43, 180 – 183].

Але головний лікар Москви (штадт-фізик) Андрій Ріндер, боячись відповідальності за те, що хвороба проникла у місто, відмовився визнати у ній чуму, заявивши, що то була лише «гарячка» [15, с. 41 – 43, 198 – 202, 207, 210; 14, арк. 74, 306 зв.]. У результаті запобіжні заходи не застосовувалися, й чума швидко ширилася містом. І тільки, коли епідемія набула загрозливого розмаху, почалася активна робота по її приборканню. Зокрема, були організовані шпиталі для хворих, у яких поміж інших працювали О. Шафонський, а також ще один уродженець Чернігівщини Данило Самойлович.

Оцінюючи заслуги О. Ф. Шафонського в приборканні епідемії, Д. Л. Мордовцев зазначив: «Голос Шафонскаго – это был первый голос, предостерегавший Москву о грозившей ей опасности и если бы лень и упрямство, а также невежество других докторов не заглушили этого голоса, то Москва, без сомнения, была бы спасена» [16, с. 9].

О. Шафонський перебував у самому епіцентрі хвороби. Він не лише лікував військових у своєму шпиталі, а й їздив по всій Москві, свідомо відвідував найнебез-

печніші місяця, де лютувала хвороба, організовував карантини та ізоляцію хворих, оглядав тіла померлих, вивчаючи прояви страшної хвороби. О. Шафонський читав лекції підліткам та учням у Московській госпітальній школі про те, як слід боротися з епідемією [8, арк. 355].

Відтак не випадково, коли у Москві створили спеціальну Комісію з лікування і запобігання моривиці, саме О. Шафонського у жовтні 1771 р. першим призначили до її складу [14, арк. 321, 336 зв.]. За наказом імператриці Катерини II очолив Комісію сенатор, генерал-поручик Петро Дмитрович Єропкін. За дорученням останнього О. Шафонський, зокрема, організував очистку від хворих 64 московських фабрик [14, арк. 277 – 278 зв.]. Як зазначив П. Єропкін, він зробив це «з желяемим успехом и пользою» [14, арк. 306 зв.].

Виконуючи покладені на нього завдання, О. Шафонський наражався на небезпеку і в повному сенсі ризикував власним життям. Адже у багатьох місцях виникали бунти тих, хто був невдоволений діями московської адміністрації. Розтривожений люд нерідко виливав свій гнів на лікарів. Так, у серпні 1771 р. мешканці Лефортовської слободи не допускали О. Шафонського до огляду хворих і мало не вбили його [15, с. 82 – 83; 13, с. 133].

Оцінюючи внесок О. Шафонського, а також іншого діяльного члена Комісії, уродженця України доктора К. Ягельського у боротьбу з епідемією, П. Єропкін зауважив, що обидва вони, «спасая других, не брегли о своем спасении» [14, арк. 295 – 295 зв., 321].

Комісія з лікування і запобігання моривиці зібрала усі можливі відомості про хворобу, які було вирішено узагальнити в окремій праці. Це відповідальне завдання також було покладене на О. Шафонського. Після приборкання епідемії останній підготував ґрунтовну працю «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, а потім у Санкт-Петербурзі [15]. У передмові О. Шафонський зазначив: «Наше намерение единственно способствовать пользе народной, по оному мы и описываем сию болезнь так, чтобы оную и непросвященные науками поняли от прочих болезней отличить и в недостатке врачей и сами себя врачевать могли».

У книзі була зібрана інформація про те, як у Москві боролися з чумою, які способи знезараження використовували, як оглядали та ізолювали хворих. Праця особливо цінна своєю документальною частиною, в якій зібрано укази, постанови, розпорядження уряду, протоколи та ухвали лікарських нарад про організацію карантинних застав, огляд та ізоляцію хворих, поховання трупів, склад знезаражувальних засобів тощо [15, с. 162 – 641].

О. Шафонський створив досить чітку систему наукових уявлень про чуму, шляхи її поширення, прояви, клініку та заходи боротьби з епідемією. Працюючи у шпиталях, він здобув знання, що дозволили розвіяти багато хибних уявлень про чуму. Зокрема, тогочасна наука шукала причину цієї хвороби в отруйних випаровуваннях (міазмах), що ніби-то виникають внаслідок гниття різних органічних речовин і вітром переносяться з країни у країну («морвое поветрие»). О. Шафонський переконався, що чума передається виключно при безпосередньому контакті з хворими людьми чи інфікованими речами. Як зауважив лікар у своїй книзі, «когда здоровый прикоснется к больному или к вещам, какие употреблялись около больного, то от прикосновения и в здоровом окажется такая же болезнь, какою страдает больной. Болезнь поэтому называется прилипчивой или заразительной». В результаті було визначено, що у боротьбі з чумою слід ізолювати хворих і уникати контакту з ними. О. Шафонський зазначав: «Лучше же всего удалиться от общения с зараженными и местами, где зараза. В домах, в целых городах выход из опасного места так же, как и вход, запрещать. Всякий житель должен на это время запастись всем необходимым. Если кто заразится, то его надо тот час же отделить от других, все около него сжечь, здоровым обмыться, пропотеть и надеть чистое белье. Больных поместить в больницу, где за ним должны ухаживать охотники. Кошек и собак нужно или убивать, или запирать».

Багато уваги вчений приділив організації так званих «карантинных домов». Дослідник писав: «Опытами установлено, что язва не у всех людей и в одно время вызывает

болезнь. Чтобы предупредить ее распространение, надо сомнительных людей отделить от других, пока пройдет то время, когда язва проявится. Так как не всякий будет выполнять это, то правительство учредило особые дома, куда эти люди и их вещи на время заключаются. Эти дома называются предохранительными или карантинами».

Унаслідок неправильної організації карантинів люди боялися їх більше, аніж самої чуми, адже ізольованих тримали там 40 днів без належного нагляду та харчування. О. Шафонський запропонував організовувати карантини у сухому, чистому незалюдненому місці, неподалік від міста у спеціально пристосованих приміщеннях. «Карантини должны быть устроены так, чтобы люди в них находились небольшими группами, совершенно изолировано друг от друга; режим и уход должны быть как в больнице. Карантинные дома должны быть разных категорий: 1) для соприкасавшихся с больными, 2) для выздоравливающих, 3) для приезжающих из заразных мест». Більшість протиепідемічних заходів, запропонованих О. Шафонським, витримали перевірку часом і не втратили своєї актуальності до сьогодні.

Книга О. Шафонського стала першою по-справжньому науковою працею про чуму, створеною на підставі власних спостережень та дослідів. Її швидко переклали німецькою й іншими іноземними мовами і загалом неодноразово перевидали як в Росії, так і за кордоном.

О. Шафонського разом з іншими, у тому числі українськими вченими, зокрема Д. Самойловичем та К. Ягельським, по праву вважають основоположником вітчизняної епідеміології та санітарії [17, с. 136].

Заслуги О. Шафонського у приборканні епідемії моровиці, що лютувала у 1770 – 1772 рр., були відзначені підвищенням його до чину колезького радника [14, арк. 88].

1776 р. О. Шафонського призначено штатт-фізиком Москви, а потім – керівником Московської медичної контори, тобто головним адміністратором усєї медичної частини. Це була його остання медична служба. Задля вирішення якоїсь судової справи у липні 1781 р. О. Шафонський взяв відпустку, з якої вже не повернувся на старе місце роботи.

З осені 1781 р. О. Ф. Шафонський постійно мешкав у Чернігові, де обіймав різні посади в місцевих органах управління. У вересні 1781 р. його було призначено радником карного суду, а у лютому 1785 р. – радником намісницького правління [18, арк. 3 – 4; 19, арк. 116 – 116 зв.; 20, арк. 222 – 223 зв.].

Упродовж 1784 – 1786 рр. О. Шафонський впорядкував «Черниговского наместничества топографическое описание», яке, крім історичних відомостей, містить і матеріали про побутові умови та хвороби населення Лівобережної України. Працю вважають однією з перших у вітчизняній гігієні [4, с. 140].

1. Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині / О.Б. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8.

2. Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI – XVIII ст. / І. Лоський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СЛІ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1931. – С. 99 – 111.

3. Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 97 – 104.

4. Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст. Біобібліографічний словник. – К., 1997. – Вип. 1. – 242 с.

5. Чистович Я. История первых медицинских школ в России / Я. Чистович. – СПб, 1883. – 659+СССLXX с.

6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 204, оп. 2, спр. 47, 407 арк.

7. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 186, 1061 арк.

8. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 246, 759 арк.

9. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 256, 111 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 293, 837 арк.

11. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 693, 481 арк.

12. Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. / М.К. Бородій // Український історичний журнал. – 1984. – № 5. – С. 82 – 90.

13. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М., 1966. – Кн. XV. – Т. 29. – 774 с.
14. Російський державний архів давніх актів, ф. 16, оп. 1, спр. 328, ч. I, 463 арк.
15. Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. – М., 1775. – 679 с.
16. Мордовцев Д. Чума в Москве 1771 года / Д. Мордовцев // Древняя и новая Россия. – 1875. – Т. II (№ 5-8). – С. 6-19.
17. Самарина Л.М. Афанасий Шафонский – русский эпидемиолог XVIII века / Л.М. Самарина // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1957. – № 10. – С. 134 – 136.
18. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 41, 52 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 296, 655 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 299, 625 арк.

Петреченко И.Е. А.Ф. Шафонский – основоположник отечественной эпидемиологии и санитарии.

Статья посвящена работе А. Ф. Шафонского в сфере медицины. Основное внимание обращено на его активное участие в борьбе с эпидемией чумы, которая в 1770 – 1772 гг. свирепствовала в Москве, и обобщение накопленного в этой сфере опыта в книге «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год», которую считают первой по-настоящему научной работой о чуме.

Ключевые слова: эпидемиология, санитария, эпидемия, чума, доктор, карантин.

Petrechenko I.E. O.F. Shafonsky is the founder of the national epidemiology and sanitation.

The article is devoted to O.F. Shafonsky's work in the field of medicine. The main focuses are his active participation in the fight against the epidemic of plague, that was raging in Moscow in 1770-1772, and the compilation of the accumulated experience in this area in the book «The description of the world pest that was in the capital city of Moscow from 1770 to 1772», which is considered the first scientific book about the plague.

Opanas Shafonsky received a substantial education at the universities in Germany, where he was graduated as a doctor of philosophy, law and medicine. After returning to Russia O. Shafonsky began to work in the medical field. In the eighteenth century, the Russian empire, including Ukraine incorporated into its structure, survived a series of epidemics of plague. One of such epidemic was raging in Moscow during 1770 – 1772, at that time O. Shafonsky headed the Moscow General hospital. He was the first among the Moscow doctors, who recognized in patients the signs of plague.

O. Shafonsky insisted that the measures were taken to prevent the spread of disease. O. Shafonsky treated patients in his hospital and traveled all over Moscow, visited the place where the disease was raging, organized quarantines and isolation of patients, examined corpses studying the symptoms of the terrible disease. In 1772 in Moscow there was created a special Commission for the treatment and the prevention of plague. O. Shafonsky was the first member.

Commission collected all possible information about the disease and it was decided to summarize it in a separate work. The preparation of this work was entrusted to O. Shafonsky. After controlling the epidemic, he prepared the work «The description of the world pest that was in the capital city of Moscow from 1770 to 1772». In the book there was collected the information how in Moscow fought with the plague, what methods of the disinfection were used, how patients were examined and isolated. The book by O. Shafonsky became the first scientific book about the plague that was created on the basis of their own observations and experiments. It was immediately translated into German and other foreign languages and it was republished many times both in Russia and abroad.

Key words: epidemiology, sanitation, epidemic, plague, doctor, quarantine.